

**MANIFESTATIES VAN THANATOS,
ALS DE VRAAG NAAR LIEFDE
TE NEGATIEF BEANTWOORD WORDT**

Huguette Raes

*"Moest ik dan zover gaan in de zelfvernietiging,
om haar te horen zeggen dat ze mij liefheeft?"*

Uitgaande van de klinische ervaring, lijkt het mij zinvol om op theoretisch vlak enkele lijnen uit te tekenen in verband met mogelijke omstandigheden waarin de doodspulsie de levenspulsie kan gaan overheersen.

Anderzijds kunnen een aantal manifestaties van de doodspulsie in de analytische klinische praktijk, aan de hand van enkele vignetten en korte casussen, een hypothese in verband met deze moeilijk te vatten theoretische materie illustreren en verduidelijken.

Inleiding: theoretische situering

Toen Freud de doodspulsie ontdekte, betekende dat in zijn werk een Copernicaanse omwenteling. Het principe zelf ervan – het streven van het levend wezen naar een terugkeer tot het niet-levend zijn, naar de dood dus – moet hem aanvankelijk ongelooflijk voorgekomen zijn. Alle leven streeft dus naar de dood. Maar voor het behoud van het individuele leven is de levenspulsie erop gericht een levend wezen de kans te laten om zijn eigen dood te sterven, op zijn eigen tijd en wijze, en zijn leven mag een lange omweg naar zijn dood vormen. De doodspulsie drijft het levend wezen echter naar een snelle, voortijdige dood, om zo snel mogelijk terug te keren naar de oorspronkelijke levenloosheid.

In zijn artikels *Aan gene zijde van het lustprincipe* (Freud, 1920g: 93-163) en "Het masochisme als economisch probleem" (Freud, 1924c: 165-

185) werkte Freud zijn hypothese van de doodspulsie uit, vanuit zijn vaststellingen in de kliniek van het bestaan van een drijvende kracht, die niets te maken heeft met het nastreven van lust, zoals hij tevoren in zijn theorie over het lustprincipe verondersteld had. Hij vond deze drijfkracht onder andere terug in de *herhaling*, zoals die bijvoorbeeld voorkomt in de traumatische neurose, in de terugkerende angstdromen over traumatiserende momenten. De herhaling, één van de fundamentele concepten van de psychoanalyse, zien we ook nog in tal van andere situaties opduiken in de kliniek (Lacan, 1964: 16).

Doorheen zijn oeuvre vermeldt Freud een aantal manifestaties van de doodspulsie:

- De *negatieve therapeutische reactie*, wanneer de analysant niet geneest, maar integendeel klaagt dat hij het sinds het begin van de analyse nog veel slechter stelt.
- De *negatieve overdracht*, wanneer de analysant er niet toe komt de analyticus een weten toe te schrijven dat hem zou kunnen helpen genezen, maar integendeel lijkt te geloven dat de analyticus het ook niet weet en hem niet kan helpen.
- De *zelfbestrafing*, de nood van het subject om zichzelf te bestraffen, wegens een "onbewust schuldgevoel", wanneer het subject zich bewust niet schuldig voelt, maar onder invloed van zijn streng *Über-Ich* zichzelf straf toedient, bijvoorbeeld onder vorm van symptomen, acting-outs, en passages à l'acte.
- Het *masochisme*. Freud beweerde dat er in het organisme altijd wel een destructiedrift aan het werk is, die zich zowel tegen het subject zelf als tegen anderen kan richten. Van dit "primair masochisme" blijft altijd wel iets achter in het subject.

Freud stelde dat levenspulsie en doodspulsie normaal altijd samen aan het werk zijn in het subject. Maar onder bepaalde omstandigheden, zo formuleert hij in "Het masochisme als economisch probleem", doet er zich in het subject een *ontmenging* van levenspulsie en doodspulsie voor, waardoor "het naar buiten gekeerde sadisme, de doodsdrijf, weer geïntrojecteerd, naar binnen gekeerd kan worden en op deze wijze naar zijn vroegere toestand regredieert. Het sadisme brengt dan het secundaire masochisme voort, dat bij het oorspronkelijk masochisme moet worden opgeteld" (Freud, 1924c: 177). Precies door deze *driftoentmenging* krijgt de doodspulsie vrij spel. Terwijl Eros zich laat horen in soms lawaaierige symptomen, werkt Thanatos in stilte.

Lacan reageerde nadrukkelijk tegen analytici die Freud slechts tot aan zijn stelling van de doodspulsie aanvaardden. Hij herstelde het vaak onderschatte concept in ere, en gaf er een eigen gestalte aan door het te

kaderen in het feit van de menselijke taligheid: de symbolische orde impliceert zowel het onbewuste als de doodspulsie. *Wat niet kan gesymboliseerd worden* in woord, symptoom, droom of humor dreigt in het reële onder dodelijke vormen terug te keren. Lacan verbindt de doodspulsie met de menselijke taligheid zelf: "Et l'instinct de mort n'est que le masque de l'ordre symbolique, en tant – Freud l'écrit – qu'il est muet, c'est-à-dire en tant qu'il ne s'est pas réalisé. Tant que la reconnaissance symbolique ne s'est pas établie, par définition, l'ordre symbolique est muet. L'ordre symbolique à la fois non-étant et insistant pour être, voilà ce que Freud vise quand il nous parle de l'instinct de mort comme de ce qu'il y a de plus fondamental – un ordre symbolique en gésine, en train de venir, insistant pour être réalisé" (Lacan, 1954-1955: 375). Wat vruchteloos insisteert om gesymboliseerd, gerealiseerd, te worden, dreigt als doodspulsie te gaan werken.

Lacan verwees in zijn vijfde seminarie, *Les formations de l'inconscient*, in verband met bepaalde vormen waarin de negatieve therapeutische reactie voorkomt, naar de relatie tussen zelfmoordneigingen en het ongewenst zijn: "Ce que Freud nous découvre comme l'au-delà du principe du plaisir, c'est qu'il y a peut-être en effet une aspiration dernière au repos et à la mort éternelle, mais, dans notre expérience, [...], nous rencontrons le caractère spécifique de la réaction thérapeutique négative sous la forme de cette irrésistible pente au suicide qui se fait reconnaître dans les dernières résistances auxquelles nous avons affaire chez les sujets plus ou moins caractérisés par le fait d'avoir été des enfants non désirés. A mesure même que s'articule mieux pour eux ce qui doit les faire s'approcher dans leur histoire de sujet, ils refusent de plus en plus d'entrer dans le jeu. Ils veulent littéralement en sortir. Ils n'acceptent pas d'être ce qu'ils sont, ils ne veulent pas de cette chaîne signifiante dans laquelle ils n'ont été admis qu'à regret par leur mère" (Lacan, 1957-1958: 245). Lacan waarschuwde dus voor een mogelijk toenemend suiciderisico tijdens de kuur, naargelang het subject zich zijn ongewenst zijn door *moeder* scherper realiseert.

Waar Freud in *Aan gene zijde van het lustprincipe* de doodspulsie omschreef als een drift tot terugkeer naar een levenloze toestand, een terugkeer tot het laagste spanningsniveau, de rust, merkte Lacan op dat niets ons waarborgt dat er in die reductie van het leven tot het levenloze niet ook dàar *de pijn van het zijn* zou bestaan. Hij beschouwde de pijn van het zijn als het laatste residu van de verbinding van Thanatos met Eros. Zo Thanatos zich via de motorische agressie kan ontladen, dan blijft voor Freud toch altijd een rest van Thanatos in het subject, die onder vorm van

de pijn van het zijn verbonden is met het bestaan zelf van het levend wezen (*Ibid.*: 246).

In "Fonction et champ de la parole et du langage" noemde Lacan zelfmoord "cette affirmation désespérée de la vie qui est la forme la plus pure où nous reconnaissons l'instinct de la mort. Le sujet dit: 'Non!' à ce jeu de furet de l'intersubjectivité où le désir ne se fait reconnaître un moment que pour se perdre dans un vouloir qui est vouloir de l'autre. Patiemment, il soustrait sa vie précaire aux moutonnantes agrégations de l'Éros du symbole pour l'affirmer enfin dans une malédiction sans parole" (Lacan, 1966 [1953]: 320). De erkenning van de dood als uitgangspunt van de zin van het bestaan ligt aan de basis van het ontstaan van symbolen. Eén van de vormen van menselijke vrijheid bestaat in de mogelijkheid van het subject om via zelfmoord afstand te doen van dit spel van gegrepen zijn in het verlangen van de ander (*Ibid.*: 320).

Dominique Poissonnier (1998: 1-250) onderzocht in *La pulsion de mort de Freud à Lacan* de theoretische lijnen tussen de doodspulsie bij Freud en Lacan, in een lezenswaardig boek dat het concept doodspulsie in een zeer ruime culturele context situeert, en onder meer natrekt hoe de doodspulsie zich laat vatten in een aantal klassieke tragedies, zoals Medea.

Hij beweerde dat Lacan de *levenspulsie*, het *verlangen* en het *fallisch genieten* tegenover de *doodspulsie* en het *Ander Genieten* plaatst. (Lacan, 1969-1970: 43-59; Poissonnier, 1998: 81):

- het fallisch genieten wordt geïllustreerd door het verlangen;
- het genot van de Ander, het Ander Genieten, ontmoet het reële van het betekenaarsstelsel voorbij het woord van het subject, buiten de taal. De doodspulsie is gericht op dit Ander Genieten.

Het concept van het *genieten* is onmisbaar om zowel bij Freud als Lacan iets van de doodspulsie te begrijpen. Totaal anders dan het plezier, heeft het genieten, zeker het Ander Genieten, een masochistische kleur: het subject doet zichzelf ellende aan, maar precies daardoor valt er iets in zijn oude, vertrouwde plooi, als een platgetreden pad dat nog maar eens overlopen wordt. Terwijl het verlangen als het ware voort huppelt van object naar object en van doel naar doel, trappelt het Ander genot ter plaatse: het subject blijft maar aanmodderen, het komt er niet toe zich los te werken uit een taaie, viskeuze modder van miserie – en misschien is de betekenaarsvergliding naar het Engels woord *mother* hier niet helemaal toevallig: zich losmaken van het genot van de moeder is één van de moeilijkste taken waarvoor de analysant zich geplaatst ziet.

Lucien Israël zinspeelde in zijn seminarie *Pulsions de mort* licht ironiserend op de taak van de analyticus zich uit het verlangen van de

moeder te bevrijden: "Pour traiter un déprimé, il faut et il suffit de s'être arraché à cette incarcération dans le désir de la mère" (Israël, 1998: 148).

Volgens Poissonnier (1998: 226) bestaat de functie van de psychoanalyticus precies in het in rekening brengen van de doodspulsie, en het opnemen van de verantwoordelijkheid voor haar werking.

Hypothese

Freud preciseerde in genoemde teksten niet duidelijk onder welke omstandigheden of door welke factoren een dergelijke driftontmenging zich kan voordoen. In "Rouw en melancholie" werkte hij wel uit dat zelfmoordneigingen ontstaan door identificatie van het subject met het verloren object, dat het gaat haten, en dan nadien, door de regressie van de libidineuze binding tot een identificatie, ook die haat introjecteert en tegen zichzelf richt (Freud, 1917e [1915]: 79-84).

Uitgaande van een aantal casussen in de kliniek, verder bouwend op de stelling van Lacan over de neiging tot zelfmoord bij subjecten die ongewenste kinderen waren, wil ik bepaalde omstandigheden illustreren waarin zich driftontmenging kan voordoen.

Een soort levensonlust met gedachten als "ik was er maar beter niet geweest", of meer duidelijke zelfmoordgedachten, komen veelal voor bij mensen die zich als kind ongewenst voelden. De realisatie van een insisterende zelfmoordneiging als passage à l'acte onder vorm van zelfmoord of zelfmoordpoging kan voor het subject de onbewuste overgave betekenen aan het verlangen van de Ander, met andere woorden het offer van zijn eigen leven aan de doodswensen van een voor hem belangrijke ander, die de Ander incarneerde, voornamelijk de moeder. Volgens de stelling van Lacan dat het verlangen van de mens het verlangen van de Ander is (Lacan, 1966 [1963]: 780), kunnen we dan stellen dat het subject zich in zijn eigen doodsverlangen identificeert met de doodswensen van de Ander.

Laten we even terugkeren naar de vroegste wortels van het subject, de lang vergeten oer-situatie waarin het "subject-in-wording" probeert uit te maken welke plaats het bekleedt in het verlangen van de Ander, – een plaats die meestal door de moeder wordt geïncarneerd.

Theoretisch situeert dit moment zich in het kader van de twee processen van de subjectwording, het aliënatieproces en het separatieproces. Lacan heeft deze moeilijke materie uitgewerkt in het elfde seminarie, *Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse* (Lacan, 1964: 185-248).

Wanneer het jonge kind dan beseft dat het niet *alles* kan zijn voor de moeder, maar dat die moeder waarvan het zo levens-afhankelijk is

duidelijk verlangens toont die buiten hem liggen, waaraan hij niet kan voldoen, gaat het zich de vraag stellen, wat hij betekent in haar verlangen: Wat wil ze van hem? Is ze blij dat hij er is? Wil ze hem kwijt? Wil ze hem dood?

Vanuit de reacties van de moeder zal het subject zelf een antwoord distilleren, dat wellicht levenslang zijn verlangen en genieten zal kleuren, dat zijn onbewust fantasma zal bepalen waarvan zijn leven tot in de kleinste details zal doortrokken zijn. Ook de wijze waarop hij zichzelf aanvaardt en waardeert vindt hier haar oorsprong. Wellicht is de moeder, als eerste grote Ander, in dit opzicht belangrijker dan de vader: in het verlengde van de moeder ligt immers *das Ding*, dat we de navel van ons bestaan als subject zouden kunnen noemen (Lacan, 1959-1960: 71-86). De zekerheid belangrijk te zijn als object van verlangen voor de moeder, waarin *das Ding* zijn gestalte vindt, vormt wellicht voor het subject een oer-basis van zich bemind en verlangd voelen.

Zo het subject op deze fundamentele vraag een positief antwoord formuleert, biedt zich de mogelijkheid op een gezonde vermenging van levensdrift en doodsdrift, zoals die voor het verder leven noodzakelijk is.

Hoe staat het prille subject er echter voor indien het antwoord negatief uitvalt, als het ontdekt dat ze eigenlijk niet houdt van hem, dat ze hem als een onwelkome last ervaart, of zelfs zijn dood wenst? Sommige moeders, die aanvankelijk hun zwangerschap als ongewenst beschouwden, verzoenen zich spoedig met het jonge leven en beginnen te houden van hun kind. Anderen echter kunnen een ongewenst kind niet liefhebben, en blijven het zijn bestaan kwalijk nemen en het dood wensen. Deze pijnlijke mogelijkheid vinden we rijk uitgewerkt in het aangrijpende boek *Les mots pour le dire* van Marie Cardinal: "Ce que j'ai appelé la saloperie de ma mère n'était pas d'avoir voulu avorter (il y a des moments où une femme n'est pas capable d'avoir un enfant, pas capable de l'aimer assez), sa saloperie c'était au contraire de n'avoir pas été au bout de son désir profond, de n'avoir pas avorté quand il le fallait; puis d'avoir continué à projeter sa haine sur moi alors que je bougeais en elle, et enfin de m'avoir raconté son crime minable, ses pauvres tentatives de meurtre. Comme si ayant raté son coup elle le reprenait quatorze ans après, en sécurité, sans risque d'y laisser sa propre peau" (Cardinal, 1975: 159-160).

Op dit vlak zouden wellicht reeds veel vragen die zich bij het zeer jonge kind stellen rond fenomenen als wiegendood en marasme op een andere wijze kunnen gesteld worden: waarom zou een kind immers verlangen in het leven waarin het gegooid werd ook te blijven, als er geen ander (of Ander) is die dat verlangt en hem in het leven roept? Op die manier laten zich heel wat ongelukken in de kindertijd verklaren, zoals kinderen die

zich van een balkon of een trap laten vallen, of op onverklaarbare manier tussen een machine terechtkomen, in een vijver verdrinken of verongelukken in het verkeer.

Indien het subject nu door moeders antwoorden tot de conclusie komt dat ze hem liever niet had gekregen en hem misschien wel dood wenst, bestaat het risico dat het subject zich in bepaalde omstandigheden gaat identificeren met haar doodswensen en deze tegen zichzelf keert. Ik vermoed dat *het evenwicht tussen de werking van levenspulsie en doodspulsie bij subjecten, die zich van in de oertijden van hun bestaan reeds door de belangrijkste Ander doodgewenst voelen, veel fragieler blijft* dan bij de gelukkigen die zich stevig geankerd weten in een positief verlangen van de Ander. Ik veronderstel dat dit wankel evenwicht, die broze vervlechting van Eros en Thanatos heel gemakkelijk tot driftontmenging leidt, *wanneer het subject in omstandigheden komt, die herinneren aan dit eerste antwoord van de Ander tijdens het separatieproces*. Met andere woorden: *wanneer het subject zich opnieuw uit het verlangen van een belangrijke ander voelt wegvallen*, en eens te meer voor zichzelf het pijnlijke antwoord moet formuleren: "degene die mij het liefste is, wil mij liever kwijt", *dan kan het subject hierop met driftontmenging reageren*.

Zo zouden we dan kunnen stellen dat deze driftontmenging, die maar al te gemakkelijk tot een passage à l'acte kan voeren, zich evenals de vorming van het trauma of de dynamiek van de psychosomatische fenomenen, voltrekt in drie tijden:

- 1) het subject trekt uit de reacties van de Ander (meestal de moeder) op zijn vraag wat hij voor haar betekent, de conclusie dat ze hem niet wil, of zelfs dood wenst,
- 2) het wordt geconfronteerd met *het antwoord van een belangrijke ander*, bijvoorbeeld een geliefde, die op zijn vraag wat hij of zij voor hem betekent, eveneens laat voelen dat hij *hem of haar liever kwijt wil*,
- 3) er ontstaat *driftontmenging*, levens- en doodspulsie gaan los van elkaar functioneren, en de haat tegen het verloren object keert zich door identificatie nu tegen het subject, wat zich concreet als passage à l'acte kan manifesteren.

Deze hypothese sluit zeker niet uit dat de driftontmenging, die de doodspulsie vrijgeleide geeft om tegen het subject tekeer te gaan, ook in andere omstandigheden kan plaatsvinden.¹ In elk geval lijkt het me

1. Jean Laplanche besprak al de gegrondheid van het concept van de doodspulsie in *Vie et mort en psychanalyse* waarin hij met Freud de primauté in het levend wezen van de doodspulsie tegenover de levenspulsie beklemtoonde: als de doodspulsie eigenlijk ouder, origineler is dan de levenspulsie,

belangrijk om bij ernstige suïcidepogingen na te gaan in hoever het subject in zijn passage à l'acte de doodswensen van de Ander realiseert, indien de huidige situatie zijn oude positie in het verlangen van de Ander reactualiseert.

Voorkomen in de kliniek: vraag naar analyse

De *vraag naar analyse of psychotherapie* is vaak het gevolg van een moment waarop het subject, bijvoorbeeld onder vorm van een passage à l'acte, geconfronteerd werd met zijn doodspulsie, en intuïtief het mogelijk levensbedreigend gevaar ervan kan inschatten.

Een paar klinische vignetten kunnen dit illustreren.

Een jonge vrouw, Clara, was al zeer jong langdurig gescheiden van de moeder. Nadien ontwikkelde ze een sterke angst om door een geliefde verlaten te worden, wat zich manifesteerde in het dagelijks leven onder vorm van een sterke jaloersheid. Het idee dat haar man een wellustig oog zou werpen op andere vrouwen, was volstrekt ondraaglijk. Tijdens een groepsreis had ze de indruk dat haar man een oogje had op een mooie medereiziger, en ze hield hem dan ook nauwlettend in het oog. Nog tijdens die vakantie stootte ze "per ongeluk" een vrij zwaar boek in het oog dat haar jaloersheid gedragen had. Voelde ze zich schuldig en wou ze daarom het oog dat "gezondigd" had straffen? Gelukkig betrof het slechts een kleine kwetsuur die spoedig genas. Ze wist zich echter gewaarschuwd, want ze had voeling gekregen met een onvermoede dodelijke kracht in het onbewuste, die zich ook in ernstiger vormen had kunnen manifesteren. Blijkbaar was in haar angst opnieuw verlaten te worden haar oude subjectieve positie van een door moeder verlaten kind dat zich niet gewenst voelde gereactualiseerd, waardoor de doodspulsie losgemaakt werd. Kort nadien stelde ze haar sinds lang uitgestelde vraag naar analyse.

Erica, vooraan twintig, groeide op onder de druk van een verwerpende vaderfiguur, die niet echt hield van vrouwen en haar van jongs af aan het gevoel gaf "verkeerd" te zijn, namelijk geen jongen zoals hij gewild had. Om te ontkomen aan de drukkende sfeer van haat en ruzie thuis was ze al zeer jong getrouwd.

Van haar huwelijksreis was ze zwaar ontgoocheld teruggekeerd. Ze had de hele tijd het gevoel gehad dat haar man haar behandelde als een ding, dat zich moest gedragen volgens zijn wensen maar dat geen recht op een eigen verlangen had. Had hij haar als een soort valies meegenomen, zodat alleen zijn wil telde? Ze voelde zich vernederd, en als *quantité négligeable*

hoeft het ons ook niet te verwonderen dat ze zich van de levenspulsie kan losmaken en het overwicht verwerven (Laplanche, 1970: 175-216).

behandeld. Ze had het gevoel dat ze in een muizenval gelopen was. Gehoorzaam had ze voldaan aan de wensen van haar ouders. Het stukje kaas (een getrouwde vrouw zijn, zijn naam krijgen ...) had er al te lekker uitgezien, en de val was nu dichtgeklapt.

Kort nadien ging ze leren auto rijden. De leraar was een aantrekkelijke, vriendelijke man die spoedig verliefd werd op haar. Hij vond dat ze "zoiets speciaals" had. Wat een schrill contrast tegenover de wijze waarop haar echtgenoot met haar omging! Wanhopig naar een beetje liefde verlangend, liet ze zich seksueel benaderen. Vreemd genoeg voelde ze zich er zelfs niet schuldig over, maar ze begon op vreemde manier kleine dingen te verliezen, wat voor haar zeer matig budget slecht uitkwam.

Toen ze een van de eerste keren zelf de auto van haar man bestuurde en hij haar weer zo denigrerend bekritiseerde, zag ze zich in een plotse kortsluiting tegen een boom rijden, een passage à l'acte die niet meer door een bewuste controle van het Ik kon afgeremd worden. Verdrongen haat had hier blijkbaar de vorm van een onbewuste moord- en zelfmoordpoging aangenomen.

's Nachts in de kliniek dook het woord "autopunitiviteit" voortdurend op, alsof het op een groot scherm voor haar geprojecteerd werd. Ze wist dat dit een waarschuwing was, dat er onbewust in haar een gevaarlijke kracht aan het werk was die haar desgevallend ongenadig de dood zou kunnen indrijven.

Door de vernederende behandeling door haar echtgenoot voelde ze zich opnieuw uit de positie van geliefd object vallen, haar illusie dat ze in het huwelijk iets van liefde gevonden had was volledig weggesmolten.

Naast de door verdrongen schuldgevoelens geactiveerde nood aan zelfbestrafing, speelde het terugvallen in de oude positie van het niet bemind worden hier de rol van uitlokkende factor in het vrijkomen van de doodspulsie.

Toen ze kort nadien een analyticus ontmoette, kwam ze voor het eerst tot een waar spreken.

Zelfdoding als wensvervulling van de doodswensen van de moeder

Zowel de bewuste passage à l'acte van zelfmoord of zelfmoordpoging als de manifestatie van psychosomatische fenomenen kunnen een antwoord vormen van het subject dat een oude doodswens van de moeder vervult.

Een casus moge dit verduidelijken.

Emma, een meisje van ongeveer twintig jaar, werd me doorverwezen door haar huisarts na haar derde suïcidepoging, waarbij ze opnieuw

poogde zich de polsen over te snijden. Ze zei dat het haar speet dat haar suïcidepoging niet gelukt was, en dat ze vastbesloten was haar pogingen verder te zetten tot het lukte. Alsof ze niet genoeg genoten had. Daar ze in reïncarnatie geloofde, was zelfmoord voor haar zoiets als lukraak een vliegtuig nemen naar een onbekende bestemming. Ze geloofde vast dat ze dan wel elders, en hopelijk beter, zou terechtkomen.

Uit haar verdere verhaal kwam haar zeer wankele subjectieve positie naar voor. Beide ouders hadden herhaaldelijk gezegd dat het hun speet dat ze kinderen hadden. Wanneer Emma zich in de polsen sneed, ging ze voor de spiegel staan, en genoot van het zien vloeien van haar bloed. Ze had het gevoel dat ze er haar moeder een plezier mee deed, het voelde goed, er kwam iets tot rust, en ze voelde zich precies dan het meest bemind door moeder.

Daarnaast was er ook een incestueuze toenadering door vader. Op een nacht kwam hij dronken bij haar in de kamer, er waren wellicht aanrakingen maar geen penetratie. Ze raakte in een zo verwarde toestand dat het niet mogelijk was haar belevingen precies te vatten, ze was angstig en incestueuze fantasieën kunnen met reële ervaringen vermengd zijn. Vermoedelijk zag ze hem masturberen. Wat haar het meest schokte, was dat ze zelf ook seksueel genoot van het gebeuren. Los van wat er toen ook moge geschied zijn, wist ze zich al lang object van zijn seksueel verlangen.

In dezelfde periode vloog moeder haar op een nacht naar de keel. Emma meende dat moeder haar echt wou doden, maar ze liet haar weer los. Ook vader had moeder wel vaker bij de keel gegrepen, hij sloeg haar en zijn beide dochters geregeld, en wurgde hun vogeltjes.

Enige tijd later werd bij Emma een melanoom (huidkanker) in haar been vastgesteld, waarvan ze zich liet opereren. Uit de reactie van haar moeder, die helemaal geen verdriet toonde, concludeerde ze opnieuw dat moeder haar dood wenste. Hoe zou ze – telkens opnieuw geconfronteerd met afwijzingen – de verleiding blijven weerstaan om dit verlangen van moeder definitief te vervullen?

Toen het genot van de psychosomatische aandoening haar ontnomen was, ging ze later over op zelfmoordpogingen. Een afwisseling van de manifestaties van de doodspulsie onder vorm van psychosomatische fenomenen, en onder vorm van suïcidepogingen, sprong in het oog.

Doorheen haar doodsverlangen bleef Emma nog enkele jaren wanhopig om liefde vragen, in de eerste plaats aan moeder.

Emma kon zich sociaal moeilijk handhaven. Ze was zeer angstig, en had bitter weinig zelfvertrouwen, waardoor ze op school achterop raakte.

Ze had enkele korte relaties gehad met jongens van haar leeftijd, maar in feite was ze er niet aan toe. Aangezien ze geen wortels had op het gebied van de liefde, kon ze wellicht evenmin liefde geven als ontvangen en er zich te goed aan doen. Via de therapie hoopte ze een stuk vrij adolescentielevens, wat speeltijd, te kunnen veroveren op haar zware geschiedenis. Tijdens een nieuwe relatie zag ik haar helemaal openbloeien tot een mooie, aantrekkelijke jonge vrouw. Ze stelde het duidelijk veel beter, en stopte de therapie.

Later vernam ik dat ze na deze relatie ging alleen wonen, en zich wat steviger durfde te manifesteren tegenover haar ouders, die deze wending in haar meer subjectiverend spreken absoluut niet apprecieerden. Enkele jaren later kreeg ik bericht van haar geslaagde suicide. Blijkbaar had ze ditmaal definitief besloten tot een reis naar een onbekende bestemming, – als een laatste poging om tenminste door haar offer aan de doodswens van haar moeder uiteindelijk toch nog enige liefde te veroveren?

Zelfdoding als antwoord op een val uit het verlangen van de Ander

Misschien is het moeilijk om voor het leven te kiezen, wanneer het subject zich niet blijvend ondersteund weet door het verlangen van anderen die voor hem belangrijk zijn. Zeker wanneer het antwoord op de oude *che vuoi?*-vraag nogal wankel uitgevallen is, wordt een stabiele, blijvende keuze voor het leven moeilijk, vooral in omstandigheden waarin het liefdeleven traumatiserend werkt op het subject. Maar wellicht zijn de tegenvallers in het liefdeleven precies zo traumatiserend, omdat het subject zich niet gedragen weet door een positief antwoord van de Ander op zijn oude vraag of hij er wel mag zijn, waardoor zijn eigen keuze voor het leven eerder precair blijft.

Volgende casus kan dit verduidelijken:

Marga, een vrouw van middelbare leeftijd, werd mij doorverwezen door een vriendin, nadat ze reeds meer dan een half jaar depressief was en aan een ernstige vorm van ego-decompensatie leed. Totnogtoe werd ze enkel medicamenteus behandeld. Ze kon niet goed verwoorden wat haar eigenlijk scheelde, tenzij haar blijvende klacht dat ze verward was en aan ernstige geheugenstoornissen leed, dat ze zich niet meer kon oriënteren in de ruimte en in de tijd. Ze vond haar weg niet meer in de stad, en een boek lezen of een film bekijken was onmogelijk geworden. Door deze verwardheid kon ze haar werk – een administratieve kaderfunctie – niet meer aan, zodat ze sinds enkele maanden in ziekteverlof was. Zelf kende ze de oorzaken van haar depressie en verwardheid blijkbaar niet, die het overigens onmogelijk maakten vanuit analytisch kader met zekerheid een

diagnose te stellen. Misschien vertoonde ze het beeld van de melancholie, die een werkzame overdracht kon bemoeilijken?

Vroeger had Marga jarenlang geleden aan een verslavingsproblematiek. Verschillende opnames met ontwenningsskuren hadden haar *clean* gemaakt, waarna de verslaving naar kettingroken overgestapt was. Ze was zelf nu actief in een patiëntenvereniging tegen het druggebruik. Het lag dus voor de hand dat haar huisarts bij haar decompensatie door neurologisch onderzoek liet natrekken of er eventueel organische factoren een rol speelden, zoals mogelijke letsels veroorzaakt door de vroegere verslaving, of andere neurologische aandoeningen.

Marga was een vriendelijke dame, die bereidwillig meewerkte om haar klachten te verwoorden, maar er niet toe kwam haar verhaal meer te subjectiveren en haar huidige klachten in het patroon van haar levensgeschiedenis te situeren. Ze had sinds meer dan dertig jaar een hechte relatie met een gehuwde man, die zijn positie als echtgenoot en vader wou behouden maar haar een plaats gegeven had als zijn vaste minnares, en in bepaalde milieus met haar als vaste partner naar voor trad. Ze had steeds volgehouden niet jaloers te zijn op de echtgenote of de losse vriendinnen van haar geliefde. Meer dan deze summiere gegevens wou ze over haar liefdeleven niet kwijt: dat was een ander verhaal.

Na een aantal weken werd het uitvoerig neurologisch onderzoek afgerond, met als resultaat dat er geen enkele organische beschadiging gevonden was. Haar problemen waren dus psychisch bepaald, de neuroloog raadde haar aan haar analytische therapie voort te zetten. Wellicht stond Marga zelf zeer ambivalent tegenover dit resultaat: enerzijds opgelucht dat er geen ongeneeslijke hersenbeschadigingen waren, voelde ze zich nu anderzijds veel meer verantwoordelijk voor haar decompensatie en depressie, en voelde ze de taak op zich wegen om nu in haar therapie in een hogere versnelling aan het werk te gaan – wat haar misschien veel zwaarder woog dan een eventuele organische beschadiging. Deze wending beangstigde haar des te meer daar de huisarts op het neurologisch verslag onmiddellijk reageerde met een voorstel om haar ziekteverlof stilaan af te bouwen en terug aan het werk te gaan. Ze reageerde met paniek op dit voorstel. Ze was immers altijd een plichtsgetrouwe nauwgezette werkkraacht geweest, die haar werk graag deed en zich er ook meer dan strikt nodig voor inzette. Ze voelde zich schuldig over haar lang ziekteverlof, maar ze wist dat ze het echt niet aankon in die toestand.

Plots herviel ze in haar oude verslaving, die ze zeer accuraat omschreef als een passage à l'acte: ze had dit zelf echt niet gewild, het was haar als het ware overkomen in haar verwardheid, ze had er niet bewust voor

gekozen. Vreemd genoeg kwam dit verhaal veel helderder en meer subjectiverend over dan het tot dan toe overwegend verhalen van haar klachten.

Zowel haar vriend als een aantal kennissen uit haar anti-drug zelfhulpgroep reageerden verbaasd, waarschuwend en terechtwijzend. Ze stopte onmiddellijk, maar opnieuw bleven de subjectieve omstandigheden van haar recidive ontoegankelijk in de therapie. Na enkele weken volgde een nieuwe terugval, gevolgd door duidelijk verwerpende reacties van haar omgeving: na zoveel jaren hadden ze dat toch niet verwacht van haar, ze waren ontgoocheld in haar en dit moest ze maar stoppen. Haar vriend dreigde hun relatie te beëindigen als ze nog opnieuw zou hervallen. Met de boodschap dat ze het niet meer aankon, is Marga uit het leven gestapt.

De vriendin die haar doorverwezen had maakte het echter mogelijk een stukje van haar geschiedenis te reconstrueren. De geliefde van Marga was enige tijd tevoren verliefd geworden op een jongere, aantrekkelijker vrouw, hij poogde een relatie met haar te beginnen en speelde met het idee om Marga te vervangen. Precies in die tijd begon de depressie van Marga, die aanvankelijk met medicatie wat verbeterde om nadien des te heviger terug te keren. Wat toen voor Marga gebeurde kunnen we slechts als hypothese stellen. Wellicht was slechts die ene grote geliefde werkelijk belangrijk voor haar. Waarschijnlijk voelde ze toen wel dat ze haar plaats in zijn verlangen verloren had, hoewel de relatie nog verder liep. De verslavingsproblematiek wees bij haar reeds op een wankel evenwicht: daar hij nooit werkelijk voor haar gekozen had, moest ze haar ontgoocheling en tekort blijkbaar ontlopen in een ander genieten, zich met het object in de teruggetrokken positie van de verslaving koesterend. Haar oude vraag, wat ze betekende in het verlangen van de Ander, kreeg nu vermoedelijk een uiterst negatief antwoord: "zo willen we je niet meer". Als reactie op dit duidelijke gevoel uit het verlangen van de Ander gevallen te zijn, stapte Marga definitief van de scène.

De overdracht, die nooit echt tot een vraag naar analyse had geleid, is hier absoluut onmachtig gebleken om een tegengewicht te vormen tegen de massaal wegende antwoorden van anderen op haar oude levensvraag of ze er wel mocht zijn, en haar een ander antwoord te laten ervaren, voldoende sterk om haar in het leven te houden.

Werkzaamheid van het verlangen van de analyticus

In tegenstelling tot deze pessimistische schetsen van onmacht, bestaan er gelukkig ook analytische situaties waarin de overdracht werkt en wel degelijk de destructieve werking van de doodspulsie kan beïnvloeden. De

analyticus en de analysant zijn altijd beide geïmpliceerd in de overdrachtssituatie. Meer onbewust dan bewust reageren ze gevoelig op elkaars positiewijzigingen in de overdracht, volgens Freud zowel de grote weerstand als de motor van de kuur. Tegenover de overdracht van de analysant – zijn toeschrijving dat de Ander het weet – staat het verlangen van de analyticus, zijn verlangen om de waarheid te weten zoals die werkt in dit subject. Men kan de werking hiervan op het verloop van de kuur, en vooral op de overdracht van de analysant, nauwelijks overschatten. Ook op de wisselingen in de vervlochtenheid van Eros en Thanatos zal de overdracht, gedragen door het verlangen van de analyticus, haar werkzaamheid uitoefenen.

Een vignet kan dit in de praxis illustreren.

Een vrouw vooraan dertig, Rosa, vertrok vanuit een zeer pijnlijke oedipale geschiedenis. Ze wist zich geboren als ongewenst kind, en naast zware onderdrukking door de mannelijke gezinsleden stond ook een sterke verwerping door de moeder op de voorgrond. Ze had zich na een ernstige zelfmoordpoging tot de psychoanalyse gewend, in de hoop dit aandringend doodsverlangen te kunnen afwenden. Gedurende enkele jaren was er al heel wat vruchtbaar werk geleverd, maar het wanhopige gevoel niet meer te willen leven bleef doorwerken en keerde periodisch terug. Tot de volgende droom blijkbaar de Eros-Thanatos-verhouding in beweging bracht: "Ik ben een jonge vrouw. Ik lig in een doodskist, die in een grote kale ruimte staat. Op enige afstand van mij staat mijn moeder naar mij te kijken. Ik voel me wat vervreemd en vraag me af wat ik in die kist lig te doen. Ik wil eruit stappen. Mijn moeder beveelt mij te blijven liggen. Het beangstigt mij haar tegen te spreken, maar ik kom er toch uit".

De bewerking van deze droom, die overduidelijk de gepercipieerde doodswensen van de moeder in kaart bracht, betekende een cruciaal moment in de kuur. Nadien was er bij het subject duidelijk veel minder doodsverlangen. Bij een toevallige ontmoeting, een aantal jaren na haar analyse, herinnerde ze zich deze droom nog als een kantelpunt waardoor ze de aandrang tot suïcide eindelijk kon bemeesteren. Blijkbaar is haar nieuwe Eros-Thanatos-verstrengeling tot op heden werkzaam gebleven.

Psychosomatische fenomenen

Daar ik vroeger reeds herhaaldelijk de psychosomatische aandoeningen uitgebreid besproken heb, wil ik er hier slechts vluchtig naar verwijzen (Raes, 1995: 9-25; Raes, 2000: 69-88; Raes, 2000: 51-68).

De ernstige psychosomatische fenomenen, zoals onder meer sommige kankers, auto-immuunziekten, ... bieden een rijke illustratie van de

werking van de doodspulsie. Lacan gaf ons doorheen zijn onderwijs enkele vingerwijzingen betreffende de psychosomatiek, die dan verder uitgewerkt werden door Jean Guir in zijn boek *Psychosomatique et cancer* (Guir, 1983: 1-155; Lacan, 1964: 206-207, 216; 1972-1973:129-130; 1985 [1975]: 19-23; 1954-1955: 119-121). Ook J.A. Miller en anderen werkten verder aan de theorievorming op dit vlak (Miller, 1986: 113-126).

In grote lijnen kan gesteld worden dat het subject in zijn *keuze* voor psychosomatische fenomenen een symbolisering in de taal omzeilt. Het komt er niet toe zijn ervaringen van verlies, verdriet, verlaten worden, ... talig of in symptomen of dromen te subjectiveren, en levert zich zo over aan de *realisatie* – het *reëel maken* – van zijn belevingen via het specifiek genot, waarin het lichaam de plaats van de grote Ander van de taal ingenomen heeft. In plaats van een bewerking in het woord (een opname in de betekenaarsketting) gaat het subject in zijn psychosomatische aandoeningen het genot van een alleenstaande betekenaar, een *unaire* trek, cultiveren, wat de energetische homeostase van het lichaam kan aantasten. Hoe de vervlochtenheid tussen het psychisch lijden en de lichamelijke, reële manifestaties ervan onder vorm van psychosomatische fenomenen in elkaar zit werd reeds uitvoerig onderzocht door de *psycho-neuro-immunologie*, een recente wetenschap die onder meer de verbanden tussen centraal zenuwstelsel, hormonenstelsel en immuunstelsel poogt in kaart te brengen. Gezien de intense uitwisselingen op fysiologisch niveau, op het vlak van het organisch substraat van onze ervaringen, wordt duidelijk dat ook in het lichaam de doodspulsie zeer gemakkelijk in stilte vernietigend aan het werk kan gaan, en de levenspulsie overmeesteren. De casus van Emma, die na incestueuze ervaringen en gepercipieerde doodswensen van de moeder met een melanoom reageerde, kan ook de werking van de doodspulsie onder vorm van psychosomatiek illustreren. Die zien we ook in de evolutie van Wim.

Een man van middelbare leeftijd begon na de diagnose van een lokale tumor een analyse, in de hoop mede daardoor, naast andere medische en alternatieve behandelingen, de kanker zo mogelijk te genezen, of althans zijn verdere ontwikkeling tot stilstand te brengen. Ondanks al zijn inspanningen en zijn bewuste wil tot genezen werd hij enkele jaren later toch door de metastasen gevelde. In de terminale fase gekomen, kwam Wim tot het pijnlijk inzicht dat hij via zijn uitgezaaide kanker steeds meer aandringend een oude vraag naar liefde bleef stellen. Hij had zich sinds zijn kindertijd door moeder ongewenst en onbemind geweten. Ook van zijn vrouw, als opvolgster van moeder, had hij niet veel liefde ervaren. Pas toen zijn dood onmiskenbaar naderde, zei ze dat ze van hem hield en hem nodig had. Wim stelde zich toen de pijnlijke vraag, of hij dan zover moest

gaan in de zelfvernietiging, tot een punt waarvan geen terugkeer meer mogelijk was, om *haar* (zijn vrouw, zijn moeder) te horen zeggen dat ze hem liefhad?

Stagneren in werk- en liefdeleven

De doodspulsie manifesteert zich in de kliniek vaak onder andere vormen dan de reeds besproken acting-outs, passages à l'acte of de psychosomatische fenomenen. Meer latente vormen ervan zien we soms bij mensen die maar niet op gang komen in het leven. Hun werk en/of hun liefdeleven lijkt te stagneren, ter plaatse te trappelen en onbevredigend te blijven. Op het eerste gezicht zijn deze mensen er niet zo verschrikkelijk slecht aan toe, daar ze zich wel min of meer handhaven en functioneren in het dagelijks leven, maar bij nader inzien blijkt dat ze zich slechts ver beneden hun mogelijkheden realiseren.

Een korte illustratie.

Marissa kwam na een aantal dochters duidelijk ongewenst voor de moeder. Hoewel het familiebedrijf door een sfeer van gezellig samenwerken werd gemerkt, voelde de kleine Marissa zich overwegend eenzaam en had vaak het gevoel er niet thuis te horen. Soms zonderde ze zich af, omdat ze zich er zo verschrikkelijk voelde buiten vallen.

Later mislukten de voorgenomen studies, omdat ze zich te onzeker voelde om zich er voldoende stevig in op te stellen. Er kwam een vele jaren durend arbeidspatroon op gang van korte tewerkstellingen, meestal op een laag gekwalificeerd niveau, afgewisseld door werkloosheidsperiodes aangevuld door klusjeswerk.

Haar liefdeleven vertoonde een vergelijkbaar patroon. Korte relaties, die enkele malen tot abortus voerden, wisselden af met vrij lange perioden van eenzaamheid.

Het doorwerken van de moederproblematiek voerde Marissa tot de stelling dat ze zich niet kon ontplooiën in werk- en liefdeleven omdat het leven zelf haar door moeder niet gegund werd. Omdat moeder haar niets goeds toewenste, en op zeldzame successen eerder met jaloezie dan met erkenning reageerde, kon ze het zichzelf niet toestaan zich creatief te ontplooiën. Als moeder niet van haar hield, dan moest het immers wel zijn dat zij zo verschrikkelijk tekort schoot dat ze moeder haar liefde niet waard was?

Opvallend was de parallel tussen haar werk- en liefdeleven. Als ze zich goed zou ontwikkelen, vreesde ze hierdoor de jaloezie van moeder op te wekken en haar weinige liefde nog verder te verliezen. Ze voelde dat een relatief gelukkig leven als vrouw met een man en kinderen haar door

moeder niet gegund werd, noch een bevredigende en lonende werksituatie. Ze trok zich gedurende vele jaren terug in een enigszins schaduwachtig marginaal bestaan, gemerkt door een chronisch verdriet "er niet te mogen zijn". Het werd duidelijk dat zij haar bestaansrecht via moeizaam en pijnlijk analytisch doorwerken zou moeten bevechten.

Risico's van onvoldoende eigen analyse van de analyticus

Uit het voorgaande blijkt reeds overduidelijk dat de analyticus altijd alert moet zijn op de zwijgende werking van de doodspulsie. Het verlangen van de analyticus, het willen weten van de waarheid van dit subject, kan naast een misschien meer "therapeutisch verlangen" dat dit subject zou leven, een kwestie van leven of dood worden voor de onbewuste keuzen van het subject.

Hoe moet de analyticus echter ook voor zichzelf dergelijke confrontaties met de doodspulsie van zijn analysanten verwerken? Men kan hierbij niet genoeg wijzen op het belang van een voldoende ver doorgevoerde eigen analyse. Gedurende een discussie tijdens een plenaire ledenvergadering van het *Gezelschap voor Psychoanalyse en Psychotherapie* op 14 juni 1998 wees Julien Quackelbeen op de effecten van onvoldoende eigen analyse voor de analyticus:

- op punten waar het erotisch leven niet geanalyseerd werd, kunnen elementen uit het erotisch leven van de patiënten infiltreren in het eigen seksueel verlangen;
- de vorming van ernstige psychosomatische fenomenen;
- zware depressies;
- de afbouw van de psychoanalytische praktijk: men kan terug psycholoog, psychiater of professor worden.

Wellicht betreft het hier een kwestie van de juiste afstand. Het oude genot van de eigen doodspulsie moet dermate omgewerkt zijn tot een werkzaam verlangen, dat de analyticus de onvermijdelijke confrontaties met de doodspulsie van zijn analysanten tot zich kan laten komen en ze subjectiveren vanuit zijn eigen ervaring, zonder er zich voor af te sluiten, of zich te laten doordringen van het genot van hun doodsverlangen. Een muur oprichten uit angst voor de confrontatie belet een analytisch of therapeutisch werkzame houding, terwijl een genotsvol opzuigen van hun doodspulsie de deur opent om de eigen doodspulsie te reactualiseren, met mogelijke schade door ziekte of passage à l'acte. Het gaat hier om een zekere vorm van doorlaatbaarheid, die toelaat zichzelf als subject te "gebruiken", te "laten zijn", tijdens het luisteren ...

Ook voor de analysanten bestaan er echter ernstige risico's, indien de analyticus zich niet de nodige inspanningen getroostte om zijn eigen kuur voldoende ver door te voeren. In het verhaal van beginnende therapeuten of analytici hoort men soms een genot doorsijpelen, dat hun patiënten er nog zoveel erger aan toe zijn dan zijzelf, of ook wel enige genotsvolle fascinatie door de zeer traumatische verhalen, de zware vormen van mishandeling enz.. Sommigen gaan over hun patiënten spreken met cynisme en misprijzen. Het hoeft geen betoog dat het onbewuste van hun patiënten dit genot maar al te scherp kan vatten, en dat *via de overdracht de manifestaties van de doodspulsie kunnen opgedreven worden, als een offer aan het genot van de Ander, in casu de therapeut of analyticus*. Men kan zich de vraag stellen of er bij een dergelijke houding van de therapeut of analyticus wel van enig *verlangen van de analyticus* sprake is. Iedere kandidaat-therapeut of analyticus behoort in zijn eigen kuur de balans van zijn verlangen en genot ernstig te ondervragen en te bewerken, om de risico's van schade voor zijn analysanten en voor zichzelf zoveel mogelijk te beperken.

Conclusie

Freud (1915b: 68) besloot zijn "Actuele beschouwingen over oorlog en dood" met een parafrase op de spreuk "Si vis pacem, para bellum" (als ge vrede wilt, bereidt u dan voor op de oorlog), meer toepasselijk in de analytische theorie: "Si vis vitam, para mortem" (als ge het leven wilt, bereidt u dan voor op de dood). Deze tekst uit 1915 kan misschien als een voorloper van zijn *Jenseits des Lustprinzips* beschouwd worden.

Ter afronding wil ik nogmaals beklemtonen dat een analyticus elk moment zijn oor dient te openen voor de manifestaties van de doodspulsie in de kliniek. De miskennis hiervan kan het subject tot acting-outs en passages à l'acte drijven, terwijl voldoende erkenning ervan deze kan overbodig maken en voorkomen. Zo men kan opmerken dat dit misschien meer een therapeutische dan een analytische bezorgdheid is, dient men ook voor een goede voortgang van de analyse toch in de eerste plaats zijn analysant in leven zien te houden.

Indien we het subject een eerlijke kans willen geven om zijn eigen verlangen te leren kennen en hem te laten kiezen voor het leven, laten we dan de gelegenheid creëren om alle manifestaties van de doodspulsie die zijn leven doordringen te leren erkennen en het genot ervan grondig te bewerken. In dit doorwerken kan het genot dan hoe langer hoe meer overbodig worden, en plaats ruimen voor de exploratie van het verlangen,

zodat Thanatos door Eros gebonden en beteugeld blijft, tot het subject zijn eigen reis voleindigd heeft.

Huguette Raes

Kortrijksesteenweg 497

B-9000 Gent

Tel./Fax: 09 222 84 05

Huguette.Raes@pi.be

Summary

Manifestations of Thanatos, when the Demand for Love elicits a Negative Response

Based on clinical experience, this article examines some manifestations of the death-drive in relation to Lacan's hypothesis that unwanted children are often prone to commit suicide. When the subject's demand for love is repeatedly met with a negative response, the result is often a breaking-up of the death-drive. Different manifestations of the death-drive can be a response to the old death-wishes of the mother.

Bibliografie

- M. Cardinal, (1975), *Les mots pour le dire*, Paris, Grasset.
- S. Freud, (1915b), "Actuele beschouwingen over oorlog en dood", *Cultuur en religie* 3, Meppel-Amsterdam, Boom, 1984, pp. 37-68.
- S. Freud (1917e [1915]), "Rouw en melancholie", *Psychoanalytische theorie* 1, Meppel-Amsterdam, Boom, 1985, pp. 73-91.
- S. Freud (1920g), *Aan gene zijde van het lustprincipe*, *Psychoanalytische theorie* 1, Meppel-Amsterdam, Boom, 1985, pp. 93-163.
- S. Freud (1924c), "Het masochisme als economisch probleem", *Psychoanalytische theorie* 1, Meppel-Amsterdam, Boom, 1985, pp. 165-185.
- L. Israël (1998 [1977-1978]), *Pulsions de mort*, Apertura, Éditions Arcanes.
- J. Guir (1983), *Psychosomatique et cancer*, Paris, Point Hors Ligne.
- J. Lacan (1966 [1953]), "Fonction et champ de la parole et du langage en psychanalyse. Rapport du congrès de Rome", *Écrits*, Paris, du Seuil, pp. 237-322.
- J. Lacan (1978 [1954-1955]), *Le Séminaire, Livre II, Le moi dans la théorie de Freud et dans la technique de la psychanalyse*, texte établi par J.-A. Miller, Paris, du Seuil.
- J. Lacan (1998 [1957-1958]), *Le Séminaire, Livre V, Les formations de l'inconscient*, texte établi par J.-A. Miller, Paris, du Seuil.
- J. Lacan (1986 [1959-1960]), *Le Séminaire, Livre VII, L'éthique de la psychanalyse*, texte établi par J.-A. Miller, Paris, du Seuil.
- J. Lacan (1966 [1963]), "Kant avec Sade", *Écrits*, Paris, du Seuil, pp. 765-790.
- J. Lacan (1973 [1964]), *Le Séminaire, Livre XI, Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*, texte établi par J.-A. Miller, Paris, du Seuil.
- J. Lacan (1991 [1969-1970]), *Le Séminaire, Livre XVII, L'envers de la psychanalyse*, texte établi par J.-A. Miller, Paris, du Seuil.
- J. Lacan (1975 [1972-1973]), *Le Séminaire, Livre XX, Encore*, texte établi par J.-A. Miller, Paris, du Seuil.
- J. Lacan (1985 [1975]), "Conférence à Genève sur: 'le symptôme'", *Bloc-Notes de la psychanalyse*, no. 5, pp. 5-23.
- J. Laplanche (1970), *Vie et mort en psychanalyse*, Paris, Flammarion.

- J.-A. Miller (1986), "Quelques réflexions sur le phénomène psychosomatique", *Analytica*, no. 48, pp. 113-126.
- D. Poissonnier (1998), *La pulsion de mort de Freud à Lacan*, Erès, Point Hors Ligne.
- H. Raes (1995), "Psychosomatiek: een impasse tot subjectivering?", *Psychoanalytische Perspectieven*, no. 26, pp. 9-25.
- H. Raes (2000), "La migraine: entre la psychosomatique et l'hystérie?", *Psychoanalytische Perspectieven*, no. 39, pp. 69-88.
- H. Raes (2000), "Psychosomatiek versus passage à l'acte: waar het ander genieten het subject sprakeloos maakt", *Psychoanalytische Perspectieven*, no. 40, pp. 51-68.

Key words

Death-drive, Suicidal Tendencies, Psychosomatic.